

# Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi

Ami a szépprózában a regény, az az irodalomtörténetírásban a monográfia: a műfaji hierarchia csúcára szánva s a teljesség ígésében készül. A totalitás elvét (Hegeltől kölcsönözve a szót) benne kétféleképp is meg lehet valósítani: extenzív (biográfiai, lexikális), illetve intenzív (nem tárgyi, hanem esztétikai) módon. Kiss Ferenc a termékenyebb, korszerűbb lehetőséget választja: mű- és értékközpontú monográfiát alkot, a húszas-harmincas évek érett Kosztolányiját ábrázolja. Az életműből — már-már prousti időkezeléssel — az időtálló lényeket hangsúlyozza. Módszerében is túlhalad a pozitivistá historizmuson. Könyve fejlődés- és állapotrajz egyszerre, portré és értékföltáró műelemzés, tabló és mai nézőpontú vitairat — azaz szerencsés ötvözete az irodalomtudomány valamennyi ágazati (történeti, esztétikai, kritikai) szempontjának. Szerkezete is e belső változatosság érdekében alakul: előbb (*A szegény kisgyermek panaszaitól az Édes Annáig*) a változás logikáját mutatja meg, majd (az újságíró, az esztéta, a kritikus, a novellaíró arcképeinek rajzával) a jelleg után nyomoz, hogy aztán (a *Számadás*-korszak kitűnő elemzéseiben) az életmű summázataát adja. A gondolatmenet üteme gyorsabb, semminthogy elviselje a hagyományos (filológiában kifulladás) monográfia kényelmét, a tárgyi ismétlődések üresjáratát.

A Kosztolányi-mű centruma, magva, elrendezettsége — mint Kiss Ferenc bizonyítja — a szervezés horizontálisan is, vertikálisan is érvényes (az egyes műalkotás, a műfaji régió és korszak, sőt az életmű szintjeit egyaránt meghatározó) elve, igénye. E fölismerés teszi lehetővé, hogy a szerző visszaperelje hőseit az eklektikától, s (a szakirodalomban elsőként) igazolja: érdeklődés, műfaj és stílus gyakori váltásaiban rendszer van, rejtett törvényszerűség érvényesül, még akkor is, ha ez az egység „laza eszmei alapon s egy elvont humanizmus keretei között” megteremtett sokoldalúság.

A szervezés horizontálisan: az életmű lírai vezérlése, tájolttsága. A Kosztolányi-regény a líra válságtünete és a líra tárgyiasítása egyszerismind. Esti Kornél meg hasonlik Euphorionnal, mert mást mutat az élet tükre s a vágyaké. „A mámoros ámulások” kifejezésére hangszerelt vers kevésbé alkalmas a magány, reménytelenség és vereség lélekállapotának megfogalmazására. A líra kudarcából megszűnik a próza, mint „közelség és fölény bravúros egysége”. Am hamarost kiderül róla, hogy csak bábája a hiány, nem szülője; a regényen egyre szembetűnőbbek a költemény arcvonásai. Az ábrázolás tulajdonképpen előjelet váltó önéletrajziség, alakjaiban az író személyes élet- s emberközelségét hasznosítja. Neróban, Britannicusban, Senecában sok van Kosztolányiból, Novák Antalnak édesapja, Pacsirtának pedig Mariska húga a modellje. Az alapeszme többnyire lírai gyökerű: az *Aranysárkány* a „lélektől lélekig” panaszát beszéli ki; *A rossz orvos* Kosztolányi Bűn és bűnhődés-e; a Pacsirta — a „kínos és megrendítő” érzés feszültségével, a szégyen és részvét motívumai közötti ingadozással — *A szegény kisgyermek* palinódiája, dionysosi-krisztusi fiatalkori költőeszmenyének újraélése. A líra ereje is, fogyatékosága is prózájának. Nyereség a pszichológiai jellemzésben és stílárís megjelenítésben, de gátja — sztoikus kiábrándultsága révén — a konfliktus drámai kiélezésének.

Kosztolányi más műfajai is a líra tövén teremnek. Novellái közül a drámaian tömör *Tengerszem*-típusú a költemény sűrítettségét revelálja, a bonyolultabb építkezésű *Esti Kornél*-történet pedig része az „öntanúsítás” folyamatának. Az elbeszélő „a költő érzelmi életének gazdagságát, önmaga jelentőségének tudatát idegen életék képességeként tudja elképzelni és megjeleníteni!” — állapítja meg róla Kiss Ferenc. A publicisztikában viszont a lírai költő szemléletének és magatartásának elemei halmozódnak. Újságcikkekben képződik meg először „eszmenyörzés és szolgálat kompromisszuma”, Kosztolányi „sajátos humanizmusa, mely osztályok helyett az egyes ember iránti felelősségben nyilvánul; testvériségvágya, melynek a részvét az uralkodó eleme”. A sajtó munkásként tanulja meg, hogyan lehet kisszerű, köznapi témákból, igénytelen esetekből az emberi érdekességet előhívni. Tanulmányíróként pedig önnön alkotói ars poeticáját avatja esztétikai gondolatmenetté. Persze nem distanciáktól men-

tesen. Az Ady-pör idején például dogma és eleven gyakorlat kettősségével. (Ilyen szélsőséges helyzetre vonatkozik Kiss Ferenc találó megjegyzése: „A szépiro a személység sajátos adottságait mutatja fel, az esztéta azt ócsárolja, amivé nem tud vagy nem akar lenni.”) A bírálat műfaját a lírikusi áhítat és ünneplésszerű fennköltséggel dúsítja. Hasonlóképp legendásítja el témáit a kritikában, mint ahogy kibontakoztatja a csoda motívumát a versben. A kortárs kultúra valóságdarabjait önnön személyiségének gazdagságával tölti föl. (Ezért van, hogy erősebb oldala a portrékészítés, mint a műelemzés.)

A szervezőessé vertikálisan: az életmű egysége az időben. A *Négy fal között* és a *Számadás* egyetlen szerves folyamat kezdő- és végpontja. Kosztolányi kései remekműveiben a századelőn kifermülő tárgy-, hang- és motívumkör érik be és nyeri el legteljesebb alakját, végső fogalmazását. Ars poeticája, melyben az alkotás, mint ember és természet titkos egységének átélése, életrangú cselekvés, sőt csoda — a szimbolizmus esztétikájáról válik le. Nemcsak lírájának világirodalmi mintái: Rilke és Verhaeren, Francis Jammes vagy az olasz crepuscolare költészet utalnak a századelőre, hanem prózájára is: Huysmans, Oscar Wilde, Anatole France esztétizmusa. (Kritikusi tájékozódásának is határt szab a Nyugat első nemzedéke.) Mégse statikus az életmű, sőt a szakadatlan mozgás állapotában szemlélhető. Hajtóereje a vereség és a belőle származó eszmélő számvetés. (Így keletkezik a költő 1919/20-as kudarcélményéből a *Nero*, az Ady-pör keserű tapasztalatainak ihletésére a *Számadás* remeklése.) Kiss Ferenc kiváló érzékkel rajzolja meg fejlődésvonalát. A *szegény kisgyermek panaszaival* alkat és szerep egymásratalálása, az euphorioni képzelgés és naturalista-empirista érzékiségkultusz meglelt egyensúlya. A *Nero* — amely eszmerendszer és magatartás első összegezése, továbbá műfaji úttörés — az alkotói ambivalencia nyitánya. A költő képtelen önmaga teljes vállalására, személyiségéből kiválik a prózaíró, aki a lefokozó emberszemlélet nevében hívja életre „az én különállóságát, fölényét a társadalom szürkésege, torzsága felett”. A líra *A bús férfi panaszaival* kezd csak meg akklimatizálódását a vereség valóságélményéhez. A fordulatot a *Meztelenül* kötet megjelenése jelenti, mint az impresszionizmus és az expresszionizmus stílusa közti átmenet dokumentuma. A plaszticitás, tárgyiasság és tömörség kultuszában, a kifelé forduló figyelem új magatartásában és a szabadverses dikció puritánságában már kortársi tapasztalatok is bennefoglaltatnak. Babits, Tóth Árpád ekkor egyszerűsödő formavilága, a második nemzedék: Erdélyi, Illyés, Szabó Lőrinc és József Attila példája. Az *Esti-novellák* a *Számadás*-kötet másik előzménye. „Az esztétadac és a kiábrándult emberszemlélet sémái alól kibontakoztatja a társakra utalt, esendő embert” — állapítja meg róla a szerző. A ciklus a visszafogott, kalodába zárt hajlamok új térhódítása, fesztelen, talányos, játékos forma. Nemcsak a költő, hanem a többi ember is egyenrangú részese már a létezés fölemelő élményének. A *Számadás* az életmű csúcsa. Az ötvenes évek fölfogása, mely Kosztolányi líráját prózájához képest másodrangúvá fokozza le, — tarthatatlan álláspont. A korszak nagy záróverseiben az önlanúsítás teljességigénye valósul meg. A költő ihlettipusainak szerves egysége. Sorskép és vágykép egymásra vetítése, „ámulás és elemzés, intimitás és távlatosság, nagyságtudat és józanság, megrendültség és játékoság” egyaránt jellemzi. Próza és vers korábbi szereposztását megszünteti, Esti Kornél létét fölöslegessé teszi. A költői szemléletben egyesül és szintézisbe forr a regények és novellák lehangelő élettapasztalata és a líra ünnep- és rendkívüliségtudata, mágiája.

A monográfia legszebb fejezetei — az életmű szerkezetének pontos ábrázolásán túl — a műelemzések. Kiss Ferenc egyformán otthonos a prózai és költői alkotások értelmezésében. Nincs előre kész sémája, mechanikusan alkalmazott modellje, megközelítési módszere mindig eredeti, tudatos és intuitív. A *Nero* vizsgálatok a spon-tán és véletlenszerű teremtés legendájának cáfolatából indul ki, ezért a mű forrásait tekinti át. Így jut túl a magyarázaton a Kosztolányi—Szabó Dezső-affér biográfiai szűkösségén a regény távlatosabb (történelmi, esztétikai) jelenséggöréiig. A *rossz orvos* pszichológiáját és etikáját Dosztojevszkijjel és az egzisztencializmussal szembe-síti, s a különbségekből: a „már nem” és a „még nem” közti bizonytalanságból teszi érthetővé az ábrázolás gyengeségét. A *Pacsirtában* a regény tárgyi és szemléleti réte-

geit és kapcsolódásait elemzi. „Csúnyaság” és „keserűség” többjelentésű motívumai miképp fűzik hibátlan egységbe a család és társadalom életköreit. Az *Aranysárkányt* a többi Kosztolányi-regénnyel hasonlítja össze, így tűnik elő sajátossága: a tragikus hős szokatlan középponti szerepe (persze méltó ellenfél híján). Az *Édes Anna* alapeszméjét és művészi nagyságát a megoldás motívátatlanságából eredezteti. Összeg összeadás nélkül — írta róla Németh László. A gyilkosság a gide-i action gratuite esete vagy a freudi tudatalatti föltörése lenne? Az indokolás homályossága az úrcseléd viszony egzisztenciális abszurditását hangsúlyozza. A vétség orvosolhatatlan, a tettet nem szabad konkrét okaira redukálni, a nyomasztó atmoszférát katarziszban föloldani. A *szegény kisgyermek panaszai* szerepjátékának megfejtéséhez magyar- és világirodalmi analógiákat idéz (Rilkét, Szép Ernőt). Így tűnik ki, hogy a szerep s az emlékezés jelenidejűsége, egyetlen idősíkra való koncentrációja mennyire természetes, mennyire „szelídíti” a divatos dekadenciát. A *Meztelenül* értelmezése párhuzamos verselemzésen, Rilke *Archaikus Apollójának* és Kosztolányi *Francia lányának* egybevetésén alapul. Amiben Kosztolányi a jobb: az élmény emberi közvetlensége. Amiben alulmarad: az anyag nem feszegeti önnön határait, nem képes gondolati lírává bontakozni. A párhuzam tanulságaiból vonja el aztán Kiss Ferenc a kötet értékrendjét is. A költői alakrajz akkor sikeres, ha a modellel való azonosulás kivételes esemény, s a nyereség belőle legalábbis kölcsönös. A *Számadás* ciklusához kapcsolódik a monográfia legjobb elemzésora. Itt kulcservek köré fonódik a gondolatmenet. A *Marcus Aurelius*, az *Életre-halálra*, az *Európa*, a *Számadás*, a *Halotti beszéd*, a *Hajnali részegség*, a *Szeptemberi áhítat* — a barbárság készülődő sötét erőivel szemben a magyarság és európaiság eszméjére, az értelem és humánus értékeire, az emberi létezés kivételes nagyszerűségére hivatkozik.

Kiss Ferenc pályaképe megnyugtatóan tisztazza Kosztolányi vitatott szerepeit s a belőlük eredő félreértéseket. Álláspontja, hogy erény és hiba egy töről fakad. A homo aestheticus portréjában nemcsak a teljes alkotói függetlenség képtelen ábrándja fogalmazódik meg, hanem a kultúra szakosodásának gondolata is. A homo moralis torzképe ugyan túl rövidre zárja a költészet funkcióját, mégis közelebbi modellje Szabó Dezső, mint Ady. Ellentétük dogmatikusan konstruált feszültség, fogalmi problematikusságuk azonban — például Nero és Britannicus alakpárhuzamában — pozitív esztétikai minőségre változik át. Fantomizál, miközben önnön természetét legendásítja el. Démonikus heroizmusában nem nehéz fölismernünk a korábbi énjéhez való ragaszkodás, az önmagához való hűség görcsösségét. Olvassuk csak el egymás után Kosztolányi *Különvéleményét* és mondjuk Juhász Gyula fiatalkori tanulmányát, az *Intim művészetet*, s rájövünk, a „latin világosság” és a „választékos ízlés” normáit mennyire élteti az egykori nemzedéki program föl vállalása.

Kosztolányi életműve — Kiss Ferenc monográfiájából kitűnően — nemzeti irodalmunk eleven hagyománya. Ma is korszerű. Habár elkerüli „ideológia és erkölcs övezetét”, vitathatatlanul aktuális. Válasz az elidegenedés állapotára, csoda a hétköznapiakban. Tanúsítja, hogy az élet „gépiesen lepergő, kiszámítható folyamat helyett meglepetések sorozata”, álom és realitás, ünnepélyesség és játék ötvözete. „Vibráló idegességgel, baljós sejtelmekkel és boldog bőséggel telített” mondandója a konkrét tárgyasítással, a pontos körülhatárolással a lényegét veszítené el — „a fel-fakadt bensőség folyamatos áradását: a mágiát”. Kiss Ferenc érdeme, hogy Kosztolányi életművét — a dogmatikus értetlenség évei múltán — esztétikai közgondolkodásunk szerves részévé teszi. (Remélhetőleg az iskolában is folytatódón.) Megállapításai nemcsak megvilágítják tárgyat, túl is nőnek rajta. Épp időszerűségükkel. A szerepjátékban érvényesülő költői magatartásmód és pszichológia — amit a *szegény kisgyermek panaszai* apropóján elemez — mai líránkban se idegen (Weöres, Benjámin stb.). A lírai regény tipológiája nemcsak a húszas évekre: Kosztolányira, Füst *Adventjére* vagy Móricz *Légy jó mindhaláligjára* jellemző, hanem az én-regény mai kultuszára is adaptálható. Kiss Ferenc olvasmányos és gondolatgazdag könyve — történeti szemlélet és modern látásmód egységében — példaadó munka. Helye a legjobb magyar írói monográfiák között van. (*Akadémiai.*)

GREZSA FERENC